

स्वातंत्र्य चलवलीतील एक थोर युगपुरूष योगात्मा डॉ. काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकर यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास !

प्रा. श्री मिराशी ध्वजेंद्र विठोबा

पी. एच. डी. विद्यार्थी,

इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ मुंबई

प्रस्तावना :

**“आंबे पोफळ साग नारळी वटी दाटे तरुचे बन
झोके घेती सुरम्य चंचल जली छाया त्यांच्या घन”**

असे विलोभनिय निसर्ग सौंदर्य लाभलेला आमचा कोकण. कोकण म्हटल की मुंबई, मुंबई उपनगरे, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग या जिल्हांचा इतिहास डोळ्यासमोर उभा राहतो. प्रत्येक जिल्हा हा कोकणच्या विकासाची साक्ष देतो. यामधील दक्षिण कोकणचा भाग म्हणजेच निसर्गाच्या सानिध्यात कोकणच्या पर्यटनाची आणि ग्रामीण जीनवशैलीची भुरळ घालणारा आजचा सिंधुदुर्ग जिल्हा.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अलौकिक कदृत्वाची व पराक्रमांची साक्ष देणारा सिंधुदुर्ग म्हटला की, कला, क्रिडा, संगीत, शिक्षण यांचा थोर वारसा असलेला प्रदेश नजरेसमोर येतो. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून ते स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा विचार करता ग्रामीण खेड्यांची रचना उल्लेखनीयरित्या बदललेली आहे. यासाठी स्वातंत्र्य चलवलीमध्ये सिंधुदुर्गातील अनेक महनीय व्यक्तींनी योगदान दिलेले आहे.

तसे पाहता सिंधुदुर्ग जिल्ह्याने राष्ट्राला अनेक वीरपुरूष, साहित्यिक, शास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य सैनिक, क्रिडापटू, कलाकार आणि समाजसेवक दिले आहेत. कोकणचे गांधी म्हणून ओळखले गेलेले गोपुरीचे आप्पासाहेब पटवर्धन, नाटककार

र. के. खाडिलकर, साहित्यसम्राट न. चि. केलकर, मराठी साहित्याला ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त करून देणारे वि. स. खांडेकर, मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे आद्यजनक 'दर्पणकार' बालशास्त्री जांभेकर, क्रीडा क्षेत्रातील सचिन तेंडुलकर, सुनिल गावस्कर यांसारखी रत्ने लाल मातीचा टिळा भालावर घेऊन जगाच्या पाठीवर मुलुखाच्या सांस्कृतिक अस्मितेची पताका फडकावित आहेत. कोकणच्या मातीत जन्मलेले यातीलच एक महनीय व्यक्तिमत्व, कोकणचे रत्न म्हणजेच योगात्मा कै. डॉ. काकासाहेब तथा विठ्ठल वराडकर होते.

कोकणच्या निसर्गसंतीबरोबरच, अपार बुद्धिमत्ता व अजोड कदृत्त्वाने सालंकृत झालेली डॉ. काकासाहेबांसारखी नवरत्ने ही कोकणला, देशाला सिंधुदुर्ग जिल्ह्याने बहाल केली आहेत. त्यांच्या कार्यकदृत्वाचा मागोवा घेणे आजच्या कालाला मार्गदर्शक ठरणारे आहे. म्हणूनच संशोधकाने डॉ. काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चलवलीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे.

ध्येय :

योगात्मा कै. डॉ. काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चलवलीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.

उद्दिष्ट्ये :

मुख्य उद्दिष्ट :

योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.

उद्दिष्ट्ये :

1. तत्कालीन शैक्षणिक व सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. तत्कालीन ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे.
3. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या शैक्षणिक कार्यांचा अभ्यास करणे.
4. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या सामाजिक कार्यांचा अभ्यास करणे.
5. योगात्मा कै.डॉ.काकासाहेब वराडकर यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्यांचा तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर व समाज जीवनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन व अभ्यास पद्धती :

सामाजिक व ऐतिहासिक संशोधन पद्धती

1. संदर्भिय पुस्तकांच्या आधारे कार्यांचा आढावा घेणे.
2. मुलाखती चर्चा यांच्या माध्यमातून माहिती घेणे.
3. प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे माहिती घेणे.

तत्कालीन परिस्थिती :

शंभर वर्षापूर्वीच म्हणजेच स्वातंत्र्यापूर्वी कोकण म्हणजे दारिद्र्याच माहेरघर होते. त्याकाली भारतामध्ये इंग्रजांची राजवट होती. स्वातंत्र्यापूर्वी काही हाताच्या बोटार वर मोजता येण्यासारखी शहर सुधारलेली होती. सत्तर टक्के खेडी ही मागासलेली, अज्ञानीपणा, दारिद्र्याचा वसा घेतलेली होती. इंग्रजांच्या जुलमाखाली पिकलेली. यात कोकण

प्रांत तर एकदम उपेक्षित. भरपूर पाऊस पण भातशेतीचे तुटपुंजे कोपरे, तेवढ्यातच सा-या कुटुंबाने राबायचे, अर्धअधिक धान्य त्यावेळच्या खोताच्या घशात ढकलायच आणि उरल्यासुरल्या दाणागोट्यांवर गुजराण करायची यामुळे दारिद्र्याला सामोर जाव लागत होत. ना कोणाचा आधार ना कोणाकडून अपेक्षा अशाच वातावरणात कोकणवासियांना आपले जीवन व्यथित करावे लागत होते.

दक्षिण कोकणच्या भागातही हीच अवस्था पाहायला मिलत होती. खायला मिलत नव्हते म्हणून कोणतरी कुटुंबातला उठायचा नी मुंबईला नोकरीसाठी जायचा व बाकीचे त्याच्या मनीऑर्ड कडे वाट बघत बसायचे. यातच शिक्षणाची अवस्था दयनीय होती. वाहतूक, दलणवळण, दवाखाने यांसारख्या सर्वच घटकांचे दुर्भिष्य कोकणवासियांच्या वाटयाला आले होते.

असे वातावरण मालवण तालुक्यात (कोकणात) असतानाच एका गरीब शेतक-याच्या कुटुंबात कुणकवले गावी 1 एप्रिल 1897 रोजी काकासाहेब तथा विठ्ठलराव वराडकरांचा जन्म झाला. लहानपणीच त्यांची आई स्वर्गवासी झाल्यानंतर वडीलांच्या कानोजीरावांच्या छायाछत्राखाली व मार्गदर्शनाखाली ते लहानाचे मोठे झाले, शिकले व रेल्वेत कामालाही लागले. पण गावाकडची ओढ, लोकांसाठी काहीतरी करण्याची इच्छा यामुळे बढ्या पगाराची नोकरी लाथाडून ते आपल्या कुटुंबासह कुणकवले या गावी आले. व स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी होऊन सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्यात गुंतले.

काकांचा (विठ्ठलराव) परिचय :

काकांचा जन्म, शिक्षण याच परिसरातला. लहान वयापासूनच विठ्ठल (काका) हुशार होते. पण त्यांच्या कुटुंबातील सर्व घटकांचा विचार करता त्यांचे वडील त्यांचे सर्व हट्ट पूर्ण करू शकत नव्हते. कष्ट - पैडुर येथे प्राथमिक

शिक्षण, इंग्रजी शिक्षण मालवणच्या मंडारी हायस्कूलात, पण मॅट्रिकच्या वर्गासाठी ते मुंबईच्या विल्सन हायस्कूलात पोचले. मॅट्रिक झाल्यावर त्यांना जी. आय. पी. रेल्वेत नोकरी लागली. त्यांचा इंग्रजीचा पाया भक्कम होता. अंगच्या हुशारीने रेल्वेमध्ये पदोन्नती मिळू लागली. इंग्रज अधिका-यांची त्यांच्यावर एवढी मर्जी बसली, की ते काकांना रेल्वेच्या प्रशिक्षणासाठी विलायतेला पाठवायला तयार होते. पण परदेशगमनाला वडिलांचा सक्त विरोध असल्यामुळे काकांचा विरस झाला. नोकरीमध्ये त्यांचे मन रमेना. यामुळे त्यांचे एकदा वरिष्ठांशी मतभेद झाले. काका चांगल्या पगाराच्या नोकरीचा राजीनामा देऊन मोकळे झाले. समाजसेवा व आध्यात्मिकता यांचे बालकडू काकांना त्यांच्या लहान वयातच वडीलांकडून व सहवासातील व्यक्तींकडून मिळालेले होते. त्यांना वैद्यकशास्त्राची आवड होतीच. डॉगरीच्या सुप्रसिध्द डॉ. तेलंगांकडे ते नेहमी जात. तिथे त्यांना व वैद्यकशास्त्राबाबत समृद्ध अनुभव लाभला. मध्यंतरीच्या कालात त्यांनी 'होमिओपाथी' या उपचार पध्दतीचा कलकत्ता येथे चांगला अभ्यास केला. त्यांच्या मनाने निर्णय घेतला की गावी जायच आणि गावातल्या गोरगरिबांसाठी दवाखाना उघडायचा. एक दिवस बोटीचे तिकीट काढले आणि गावाला येऊन धडकले.

1922-23 च्या दरम्यान काकांनी कट्ट्याला "आर्याग्न दवाखाना" उघडला. आसपासच्या गावांमधून त्यांची भ्रमंती सुरू व्हायची. सुरूवातीला घोड्यावरून व्हिजिट्स करायचे, त्यानंतर सायकलने ते रोज दहा, पंधरा मैलांची रपेट करायचे. त्यांचे निदान अचूक असायचे. हाताला चांगला गुणही होता. अल्पावधीत लोकांची त्यांच्यावर भक्ती बसली. त्यांनी ताप आलेल्या पेशंटला हात लावून म्हणावे 'अरे, खय आसा ताप वगीचच सांगतस.' आणि खरच ! त्यांचा हात लागताच रोग्याचा ताप झरझर उतरायचा. कोकणातले पेशंट तरी कसे !

आधी महामूर दारिद्र्याने गांजलेले. घरात आजार झाला, की अगोदर कसले तरी झाडपाल्याचे औषध करायचे. रात्री जास्त झाले, की काकांकडे धाव घ्यायची. पण काकांच्या कपालाला कधी आठवा नसायच्या. पेशंट आपल्याला देव समजून येतो, त्याच्या हाकेला गेलंच पाहिजे ही त्यांची सदैव प्रांजल भावना. काकांच्यावर लोकांची एवढी श्रद्धा, की ते म्हणायचे, 'काकानू, तुमच्या हातचा पानी दिलास तरी मानसाक गुन येता.' लोकांची सेवा करता करता विठ्ठल वराडकर हे जनांचे काका झाले. जनतेनेच त्यांना काका हे नाव दिले. काकांना गावागावांमधून फिरताना एक गोष्ट जाणवायची - कोकणातील या गरीब जनतेच्या मुला-मुलींना इंग्रजी शिक्षण मिळाले तर या मुलांना कुठे तरी चांगल्या नोक-या मिळतील. या मुलांसाठी आपण एक इंग्रजी शाळा काढावी. काही काल त्यांनी गावामध्ये इंग्रजीचे वर्गही चालवले.

याच कालात काकांना दानोलीचे (सावंतवाडी) सत्पुरुष समर्थ साटम महाराज यांचे सान्निध्य लाभले. मुंबईमध्ये असताना त्यांना असे मित्र मिळाले. त्यांच्यामुळे तरूण वयातच आध्यात्माची गोडी लागली. स्वामी रामनंदतीर्थ, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारप्रबोधनाचा अभ्यास लहानवयातच झाला होता. साटम महाराजांच्या अवलिया व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांच्यावर एवढा प्रभाव पडला, की एक दिवस संसारावर तुळशीपत्र ठेवून ते दानोलीला पोहोचले. पण साटम महाराजांनी त्यांना सुनावले, "सगला घरदार सोडून बैरागी बनलास तर जगाची कामा कोण करतलो ? बाबू, इकडे तुजा काय काम नाय. मुकाटयान परत जा." गुरू आज्ञा मानून काका अनिच्छेनेच घराकडे परतले. जगाची कामे करायची प्रेरणा साटम महाराजांनी दिली होतीच. त्याचवेळी त्यांनी पहिला संकल्प सोडला - आपण इंग्रजी शाळा काढायची. इथुनच ख-या त्यांच्या शैक्षणिक कार्याला सुरूवात झाली.

काकांचे शैक्षणिक कार्य :

काकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत काम करत असतानाच मालवण तालुक्याच्या शैक्षणिक प्रगतीत मोलाची कामगिरी केली. एखादा निर्धार केला , की तो तडीला न्यायचाच या तत्वानुरूप काकांनी इंग्रजी शाळा काढायचे ठरवले. त्यानुसार 15 जून 1926 पासून काकासाहेबांच्या रस्त्याजेजारील घरच्या माडीवर इंग्रजी शाळेचा वर्ग सुरू झाला. सुरुवातीला फक्त 15 विद्यार्थी होते. काकांच्या पहिल्या शाळेचे नाव होते “आश्रम मिडल स्कूल”. विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या लक्षात घेता नवीन इमारतीची आवश्यकता आहे हे जाणून काकांनी याबाबत मित्रमंडळींशी सल्लामसलत केली. शाळेसाठी इमारत बांधायची असे मनस्वी ठरविले. पण यासाठी त्यांना बरेच प्रयत्न करावे लागले. काकासाहेबांना कोणी हितचिंतकाने असा सल्ला दिला होता, ‘काकानू, तुम्ही या शाळेच्या नादाक लागू नकात. मालवणपासून येऊन खूबजणानी खटपट केल्यानी. काय उपयोग झालो? पण काकांचा निर्धार पक्का होता त्यामुळे ते न डगमगता आपल्या कार्यात अविरत चालत राहिले.

काका दानोलीला साठम महाराजांचा आशिर्वाद घ्यायला गेले तर महाराजांचे शिष्य सावंतवाडी संस्थानाचे अधिपती श्रीमंत बापूसाहेब महाराज यांनी इमारत बांधून देण्याची इच्छा व्यक्त केली. काही कारणाने तो योग जुळून आला नाही. पण पुढे टाकलेले पाऊल मागे घ्यायचे काकांना मंजूर नव्हते. आपल्या डॉक्टरां पेशातला तुटपुंजा पैसा आणि मित्रांच्या मदतीच्या बलावर त्यांनी मातीची पाच खोल्यांची इमारत 1930 साली उभी केली. यामध्ये चार खोल्या व एक हॉल अशा स्वतंत्र इमारतीत जून 1930 पासून नव्याने शाळा सुरू येथे भरू लागली व तिचे ‘न्यू इंग्लिश स्कूल’ असे नामाभिधान केले.

त्यावेळी ब्रिटीश आमदानित इंग्रजी शाळेला सरकारी मान्यता मिळवणे हे मोठे अग्निदिव्यच होते. त्यावेळी जिल्ह्याचे शिक्षणाधिकारी शाळेत येऊन सर्व गोष्टिंची पाहणी करीत व मगच शाळेला सरकारी मान्यता मिळत असे. काकांनी यासाठी मुंबई व पुणे येथे जाऊन प्रयत्न केले व शेवटी 1928 ला शाळेला सरकारी मान्यता मिळाली. यामुळेच पुढे 1 ऑक्टो. 1929 रोजी न्यू इंग्लिश स्कूलचा जून 1926 ते मार्च 1929 या कालावधीचा अहवाल संस्थेचे सुपरिन्टेंडेंट या नात्याने काकांनी प्रसिध्द केला.

आरंभीचे ‘न्यू इंग्लिश स्कूल’ यथावकाश ‘वराडकर इंग्लिश स्कूल’ बनले. काकांचे इंग्रजीवर प्रभुत्व होते. ते स्वतः इंग्रजी शिकवित. 1944 साली इंग्रजी 6वी व 7वी (मॅट्रिक)च्या वर्गासाठी दोन मोठे वर्ग बांधले. 7वी वर्गाला मान्यता मिळावी म्हणून काकांनी विद्यापीठाकडे अर्ज केला व मान्यता मिळवून दिली. पुढे 1947 मध्ये ‘वराडकर इंग्लिश स्कूल’ चे ‘वराडकर हायस्कूल’ असे नामाभिधान करण्यात आले. 1951 साली काकांच्या या कामाचा गुणगौरव सुप्रसिध्द शिक्षणतज्ञ प्रि. सी. रा. तावडे यांनी ‘कोकणचा थोर कर्मयोगी’ असा आपल्या भाषणात केला. 15 जून 1926 ते 26 ऑक्टो. 1954 पर्यंत तब्बल 28 वर्षे काकासाहेबांनी ही शिक्षणसंस्था स्वकर्तृत्वावर अपत्यवत जोपासली व पुढे कट्टा पंचकोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ यांच्याकडे सुफुर्द केली. व आपण मार्गदर्शन व सहकार्य करत राहिले.

या इंग्रजी शाळेचा लाभ कट्टा पंचकोशीमधील हजारो मुला-मुलींनी घेतला. ते मुंबई आणि इतरत्र विविध क्षेत्रांमधून सुस्थितीत स्थिरावले आहेत. त्यांचे अनेक विद्यार्थी आपल्या सफल लौकिक जीवनाचे श्रेय ‘वराडकर हायस्कूलाच’ देतात.

1965 मध्ये या हायस्कूलची सोळा खोल्यांची दुमजली भव्य इमारत तयार झाली. या इमारतीचा पायाभरणी समारंभ तत्कालीन मुख्यमंत्री वसंतराव

नाईक यांच्या हस्ते झाला. याचे सर्व श्रेय काकांना जाते. कै. वसंतराव नाईक, शंकरराव चव्हाण, कै. ना. यशवंतराव चव्हाण, कै. स. का. पाटील, कै. वा. पु. वर्दे अशा मान्यवरांनी काकांच्या निरलस शैक्षणिक योगदानाचा प्रकटपणे गौरव केला होता.

काकांचे सामाजिक कार्य :

कट्टा पंचकोशीमध्ये उमेदीच्या कालामध्ये काकांनी लक्षणीय असे सामाजिक कार्य केले. त्यांची लोककल्याणकारी दृष्टी, गोरगरीबांविषयी कणव, रूग्ण सेवाभाव, शिक्षण प्रसाराचे कार्य या सा-या बाबी सरकारच्या दृष्टीतपत्तीस आल्या. काकांच्या लोकप्रियतेचा ग्रामविकासाच्या दृष्टीने फायदा करून घेण्यासाठी शासकीय पातळीवर त्यांच्यावर जबाबदारी सोपविण्यात आली. पेंडूर, कुणकावले, नांदोस, वराड अशा छोट्या गावांमधून ग्रामपंचायती स्थापन करायला त्यांनी प्रोत्साहन दिले. गावोगावी प्रचार सभा घेऊन ग्रामसभेचे लोकांना महत्त्व पटवून दिले. मालवण तालुका डेव्हलपमेंट बोर्डाचे सरकारनियुक्त सभासद तसेच तालुका को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्यांचे तालुका ऑर्गनायझर म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. कट्टा पंचकोशीमधील अनेक गावांमधून त्यांनी सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्यास उत्तेजन दिले. वेळोवेळी ग्रामस्थांना मार्गदर्शन केले. गोरगरीब शेतक-यांना अडी-अडचणीच्या वेळी मदत व्हावी, यासाठी सरकारी योजनेचा फायदा घेऊन डिसेंबर 1954 मध्ये त्यांनी 'कट्टा पंचकोशी सहकारी धान्य सोसायटी' स्थापन करून ती ख-या अर्थाने लोकाभिमुख केली. कुणकावले-चाफेखोल हा रस्ता पंचवार्षिक योजनेचा लाभ घेऊन स्वतः लक्ष घालून पूर्ण करून घेतला. या सुमारे दोन मैल लांबीच्या रस्त्याला रोड कमिटीच्या निर्णयानुसार मालवण तालुक्याचे सिव्हिल जज्ज रोहेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली या रस्त्याचे काम "डॉ. वराडकर रस्ता" असे नामकरणही झाले.

दुस-या महायुद्धाच्या कालात तत्कालिन सरकारने सैन्यभरतीची मोहिम सुरू केली होती. मालवण तालुक्यात या मोहिमेचा प्रसार करण्यासाठी काकांची 'एरिया लिडर' म्हणून सरकारने नियुक्ती केली होती. ही कामगिरी काकांनी लिलया पूर्ण केली. काकांच्या या मालवण तालुक्यातील बहुविध सामाजिक कार्यांचा सरकारने जाहीरपणे गौरव करून त्यांना 'कैसर-इ-हिंद' हे सन्मान व सुवर्णपदक प्रदान करण्यात आले होते.

1932-33 मध्ये काकांच्या आयुष्यात एक विलक्षण घटना घडून आली. शेजारच्याच गावामध्ये जमीनदार व त्याचा कारकून यांच्या अमानुष जुलमाला कंटाळून गावातील काही तरुणांनी त्या दोघांचाही अमानुष खुन केला व मृतदेह झाडला उलटे टांगून ठेवले. जवळजवळ आठवडाभर या गावात इंग्रज सरकारच्या पोलिसांचा मुक्काम होता. त्यांनी सारे गाव पिजून काढले, पण खुनाचा तपास लागेना. गावात पोलिस घुसले तेव्हा सा-या बायकांनी रातांब्यांच्या लाल रसात हात बुडवले व पोलिसांना हात दाखवत म्हणाल्या, 'आमी सावकाराक मारलं. आमका काय ती शिक्षा करा.' पोलिस हतबल झाले. काकांचेही संश्रितांत नाव होते. पण सुदैवाने ते व्हिजीटला बाहेर गेले असल्याने वाचले. काकांची पतिष्ठा पणाला लागली होती. त्यांनी धोका ओळखला. दुहेरी खुनाची केस असल्याने सरकार कुणाची गय करणार नाही. त्यांना खुणी तरुण माहित होता. काकांनी त्या तरुणाला व त्याच्या साथीदारांना बोलावून विश्वासात घेऊन सांगितले, 'तू गुन्हा कबूल कर. मी तुला न्याय मिलवून दयायची शिकस्त करीन.' काकांनी मुंबईला जाऊन त्यावेळचे सुप्रसिध्द कायदेपंडित वॅ. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सेशन कोर्टात केस लढवयास पाचारण केले. डॉ. आंबेडकर खटल्याची माहिती घेण्यासाठी स्वतः कट्टावर आलेत.

हरीजनांचा स्पर्शही निषिद्ध मानणा-या त्या काळात त्यांच्या राहण्या-जेवणाची मोठी समस्या निर्माण झाली. काकांनी सर्वांचा विरोध पत्करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राहायची व्यवस्था वराडकर हायस्कूलमध्ये केली व स्वतः स्वयंपाक शिजवून घातला. काकांच्या आदरातिथ्याने ते संदुष्ट झाले. सर्व साक्षी-पुरावे आरोपीच्या विरोधात असूनही त्यांनी आरोपीची बाजू इतक्या प्रभावीपणे मांडली की त्यांना फाशीऐवजी जन्मठेपेची शिक्षा झाली. काकांमुळे रूपाने देखणे, तांबूस वर्णाचे तरुण आंबेडकर, त्यांची विद्वत्ता, त्यांच्या स्वभावातील शालिन्ता, निर्गवीपणा यांचे जवळून दर्शन सर्वांना घेता आले.

1948 मध्ये इंग्लिश स्कूलचे पूर्ण वराडकर हायस्कूल मध्ये रूपांतर झाले. त्यानंतर दोन वर्षांनी काकांनी मुंबईला जाऊन माजी विद्यार्थ्यांची संघटना बांधली व 'कट्टा पंचक्रोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ' स्थापन केले व आजवर 'प्रोप्रायटरी' असणारे 'वराडकर हायस्कूल' या मंडळाकडे सुपूर्द केले.

1957मध्ये आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे तत्वज्ञ डॉ. धुडियाजशास्त्री विनोद यांच्या अध्यक्षतेखाली काकांचा षष्ट्यब्दिपूर्ती समारंभ पार पडला. या निमित्ताने ग्रामस्थांच्या वतीने त्यांना थैली व मानपत्र प्रदान करण्यात आले. त्यानंतर त्यांना निवृत्तीचे वेध लागले. त्यांनी आपला दवाखाना डॉ. चंद्रकांत वराडकर यांच्या हवाली केला. कुणकावले येथे कुपेरी डॉंगराच्या निर्जन पायथ्याला 'सिध्दाश्रम' नावाची कुटी सिध्द केली. सभोवार दोन विहिरी बांधून फलझाडे लावलीत. ऋषिकेशच्या स्वामी शिवानंदांचे शिष्यत्व पत्करून त्यांनी आपल्या वानप्रस्थाश्रमाला सुरुवात केली. त्यांच्या आजवरच्या सार्वजनिक कार्यांमध्ये त्यांची पत्नी कै. सौ. रुक्मिणीबाई यांचाही सिंहाचा वाटा राहिला. काकांच्या पाठीशी ती सावलीसारखी वावरली. घरी आल्या गेलेल्यांना कधी विन्मुख करून पाठविले नाही. मुला-नातवंदांचे भरले गोकुल

पाहिले. सिध्दाश्रमातही काकांना त्यांनी साथ दिली. 1 ऑगस्ट 1973 ला त्यांचे निर्वाण झाले. त्यानंतर काका पूर्णपणे विरक्त झाले.

दरम्यान त्यांचे गुरू स्वामी शिवानंद यांच्यावर रचलेला प्रासादिक गीतसंग्रह 'शिवपुष्पांजली' व ओवीबद्ध चरित्र 'श्री शिवानंदलीलामृत' पुस्तकरूपाने काकांनी प्रसिध्द केले. काकांना ऋषिकेशचे स्वामी चिदानंदजींनी अनुग्रह देऊन स्वामी "सद्चित्तदानंद" या नामाभिधानाने त्यांचा गौरव केला. 23 सप्टेंबर 1967 रोजी सर्वपित्री अमावस्येला काकांचे निर्वाण झाले. त्यांच्या या कार्यामुळेच त्यांच्या शताब्दी वर्षात त्यांचा अर्धपुतला वराडकर हायस्कूलच्या प्रांगणात उभारण्यात येऊन वंदना हा विशेषांक प्रसिध्द केला गेला. काकांनी लावलेल्या या इवल्याशा रोपट्याचे आज वटवृक्षात रूपांतर होताना पाहायला मिलतेय. कट्टा पंचक्रोशीमध्ये आज वराडकर हायस्कूल सोबतच कनिष्ठ, इंग्लिश मॅडिअम स्कूल व ज्युनि. कॉलेज आणि डॉ. दादासाहेब वराडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय सुव्यवस्थितपणे सुरू आहेत. दिवसेंदिवस वाढती विद्यार्थी संख्या व त्या अनुषंगाने नवनवीन स्किल डेव्हलपमेंट स्पर्धा परिक्षा कोर्सेस कट्टा पंचक्रोशी शिक्षण प्रसारक मंडळ सुरू करण्याच्या प्रयत्नात आहे. या सगळ्या गोष्टी काकासाहेबांचे कार्य व त्यांचे शुभाशिर्वाद यांच्यामुळे शक्य झाले. म्हणूनच त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा व्यापक स्वरूपात अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्य चळवळ कालखंडातील (चळवळीतील) शैक्षणिक व सामाजिक कार्याचा तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर व समाज जीवनावर झालेले परिणाम वा बदल .

1. शैक्ष. कार्यामुळे कट्टा पंचक्रोशीतील मुला मुलींसाठी शिक्षणाची कवाडे खुली झाल्यामुळे तरुण पीढी शिक्षणाकडे वळली.

2. तलागालातील लोकांपर्यंत शिक्षण पोहोचल्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाची गोडी व जाणीव निर्माण होऊ लागली.
3. कष्टा पंचकौशीतील साक्षरतेच्या प्रमाणात दिवसागणिक वाढ होत गेली व शिक्षित तरूण पीढी वेगवेगळ्या क्षेत्रात नावारूपाला आली.
4. सामाजिक कार्यांमुळे लोकांना आरोग्यविषयक सेवा, दळणवळणविषयक सोयीसुविधा, कायदयाविषयक ज्ञान मिळाले.
5. समाजाला आध्यात्मिक व शास्त्रीय ज्ञानाची बैठक प्राप्त झाल्यामुळे समाज जीवनाला दिशा व गती मिळाली.
6. जात-पात, स्पर्श अस्पर्श याबाबतची सभ्रमाव्यस्था हलूहलू नष्ट होण्यास मदत झाली.

संदर्भ पुस्तके :

1. शरद वराडकर, “योगात्मा” डॉ. काकासाहेब वराडकर जन्मशताब्दी समिती, कष्टा, सिंधुदुर्ग, जाने. 1999
2. शरद वराडकर, “वंदना” डॉ. काकासाहेब वराडकर जन्मशताब्दी समिती, कष्टा, सिंधुदुर्ग, जाने. 1999 (मासिक) व 1986 -87
3. “वंदना” कष्टा पंचकौशी शिक्षण प्रसारक मंडळ, कष्टा, (मासिक) व 1986 -87
4. सिंधुदुर्ग जिल्हा, विकास पुस्तिका, जिल्हा माहिती कार्यालय सिंधुदुर्ग 2013-14
5. डॉ. पाटील वा. भा., “संशोधन पध्दती”, प्रशांत पब्लिकेशन पुणे, 2006

